

Особливості посткомуністичної трансформації і проблема прав та свобод людини

Гульнар Іскакова,
кандидат історичних наук,
завідуюча кафедрою основ права та економіки
Семипалатинського державного педагогічного інституту
(Казахстан)

Основний зміст посткомуністичної трансформації полягає, головним чином, у переході від командної економіки до ринкової, від тоталітарного й авторитарного режимів до демократичного. На характер і тривалість трансформаційних процесів на теренах колишнього СРСР вплинули такі об'єктивні фактори, як збіг їх за часом з прискоренням світової глобалізації (з усіма її позитивними і негативними наслідками), а також тривалість „соціалістичної” історії молодих держав.

У пострадянських країнах соціалізм панував понад 70 років – це був наш власний „продукт”. Процеси трансформації в них ускладнилися й тим, що розпочалися вони в умовах швидкого, майже одномоментного розпаду СРСР.

До об'єктивних факторів, які „полегшили” процес трансформації в країнах Центральної і Східної Європи, слід зарахувати їх порівняно нетривалу „соціалістичну” історію – близько 40 років. Ступінь ментально-психологічної готовності народів Центральної і Східної Європи до зміни суспільної системи був вищим, ніж у пострадянських державах, оскільки соціалізм не був для наших „світвтабірників” власним продуктом – їм його „імпортували”.

До історично сформованих особливостей посткомуністичного розвитку низки країн Східної Європи належать і прояви націоналізму, що охопили ті нації, ідентичність котрих тривалий час була під загрозою. У країнах Балтії, наприклад, через цілком певні історичні фактори страх перед „етнічним зникненням” посилював націоналістичні настрої, а законодавство після 1991 року прямо чи опосередковано зміцнювало панівне становище корінного населення. Національна нетерпимість, а

подекуди й відкриті міжнаціональні конфлікти свідчили, що національний вимір у цих країнах нерідко витісняв громадянський вимір.

У країнах Центральної і Східної Європи соціально-економічні умови були сприятливішими порівняно з країнами, що утворилися на руїнах СРСР. Але й у країнах колишнього Радянського Союзу соціально-економічні умови істотно відрізнялися. Наприклад, та обставина, що Казахстан володіє значними природними ресурсами, а Киргизстан має їх обмаль, не могла не позначитися на результатах економічних реформ і життєвому рівні населення цих молодих держав.

Потужний вплив на внутрішню і зовнішню політику посткомуністичних країн, їхню трансформацію, як і раніше, чинить міжнародний фактор, насамперед у сфері захисту прав людини.

Відтак, посткомуністичні держави мали різні стартові умови трансформації, що спричинило багатоваріантність шляхів розвитку і призвело до досить помітних розходжень в результатах.

Професор Р. Сакве, маючи на увазі політичну систему пострадянських держав, пише, що це „не повномасштабний авторитаризм, а, скоріше, синкретична суміш авторитарних, корпоративістських, ліберальних і демократичних елементів, які можна визначити як авторитарну демократію” [1]. У шкалі **автократія – демократія** нові незалежні держави сьогодні ближче до автократії. Залежно від того, які елементи – демократичні чи авторитарні – переважають у політичних системах, посткомуністичні держави поділяються на напівдемократії, напівавтократії і системи, що поєднують такі риси. Напівдемократична модель властива системам Центральної Європи, напівавторитарна – балканським країнам і країнам СНД, а третя модель властива перехідним системам країн Балтії [2].

Отже, у становленні демократії в посткомуністичному світі спостерігається нерівномірність: держави Східної і Центральної Європи демократично більш „просунуті”, ніж балканські і пострадянські. Отже, посткомуністичний період пострадянських держав має різні характеристики. Спостерігається широкий спектр політичних режимів, що формуються, політичних систем, структур влади. До 2002 року очевидною стала різниця навіть усередині одного регіону. Так, Узбекистан, Киргизстан і Туркменистан розійшлися в стратегіях і результатах трансформації влади настільки, що викликає сумнів можливість їх інтеграції в рамках будь-якого союзу, окрім економічного. Однак вони мають і чимало спільного, що впливає із спільної історії. Це спільне дає підстави для дослідження процесів, що відбуваються в цих країнах, для узагальнення досвіду, прогнозування можливих варіантів розвитку.

Політична еліта більшості пострадянських держав розпочала у себе великомасштабну лібералізацію, не маючи збалансованої програми (насамперед щодо ресурсів). Реформи не були підкріплені чіткими

Особливості посткомуністичної трансформації і проблема прав та свобод людини

Гульнар Іскакова

уявленнями про принципи творення нових демократій. Відтак процес деінституціоналізації призвів до дискредитації і делегітимації старих інститутів, але не посприяв своєчасній легітимації й ефективності нових. Пряме перенесення на ґрунт посттрадиційних суспільств західних ліберально-демократичних інститутів без врахування регіональної і національної специфіки обумовило спотворення трансформаційних процесів. Стихийний процес лібералізації, що розгорнувся в 1990-і роки, спричинив серйозну за масштабами і наслідками кризу в економіці, створив соціальну напруженість, призвів до суттєвого зниження життєвого рівня населення.

Вибір такої форсованої стратегії перемир'я у більшості пострадянських держав ініціювався „згори”. При цьому, слабкість державних інститутів і громадянського суспільства, міжетнічні протиріччя, розбіжності, пов'язані з розподілом води і землі (особливо для центрально-азіатських держав) тощо, стимулювали, певною мірою, схильність влади до авторитаризму. Тому в політичних системах перехідних суспільств важливо було передбачити демократичні механізми, спроможні протистояти авторитаризмові влади у випадку її виходу за межі проголошених реформаторських цілей і методів їх досягнення.

Незважаючи на значні зміни, що відбулися за роки реформ у політичній і соціально-економічній сферах, в посткомуністичній трансформації проявилися невикористані можливості і серйозні проблеми як в економіці, так і в політичній організації суспільства.

Факторами, що являють загрозу для легітимації політичних процесів, стало порушення рівноваги між виконавчою і законодавчою гілками влади. Управлінська й економічна влада, як і раніше, зосереджувалась в руках виконавчих органів. Повноваження парламенту і судів помітно обмежувалися. Представники центральних органів влади, в чиему розпорядженні зосереджувалась значна частина адміністративно-правових та економічних ресурсів суспільства, впливали на зміст нормативно-правового простору і вибір сценаріїв розвитку суспільства і держави. Посткомуністичні структури влади, хоча й формувалися шляхом виборів, не змогли подолати прірви між суспільством і владою й у цьому розумінні виявилися не досить легітимними. Характерними були такі прояви авторитаризму, як обмеженість автономії політичних підсистем та інститутів „артикуляції” громадських інтересів, а також те, що не велось конкурентної електоральної боротьби, не було реальної багатопартійної системи, нові соціальні і політичні структури виявилися слабкими і не користувалися широкою підтримкою населення. Давалася ознака й соціальна інертність громадян.

Відомо, що норми і цінності політичної демократії виробляються в ході участі громадян у визначенні стратегії і тактики політичного розвитку. На жаль, більшість населення пострадянських країн не вважала

демократичні цінності реальним інструментом вирішення гострих суспільних проблем. Більше того, як вважає Г. Акмамбетов, посткомуністичне суспільство несе в собі могутній внутрішній потенціал антигромадянського суспільства, що, за певних обставин і прорахунків у реформаторській політиці, може вийти назовні [3]. Обмеженість громадянського життя державна влада низки країн компенсувала впровадженням політичного життя „згори”.

Однією з найтривожніших тенденцій у посткомуністичному просторі стало зниження інтересу громадськості до виборів і політичних партій. У Болгарії, наприклад, тільки 60 % усіх виборців брали участь у президентських виборах 1996 року. У Литві того ж року явка виборців на дільниці для голосування була ще нижчою. Певним чином це можна пояснити низьким авторитетом політичних лідерів, поширеною думкою, що багато політичних діячів виражають інтереси могутніх угруповань, від яких одержують фінансові, матеріальні та інші блага, тоді як у більшості громадян значно знизився життєвий рівень.

У 2003 – 2004 роках у деяких країнах (наприклад, в Грузії та Україні) ситуація змінилася: електоральна активність громадян значно зросла. Перспективи демократії і громадянського суспільства в посткомуністичних державах вирішально залежать від того, які способи вирішення суспільних протиріч – демократичні чи авторитарні – обирає влада.

Ідеологічні, економічні, соціальні і політичні перехідні процеси, що розгорнулися на значній частині посткомуністичного простору, потребували фундаментального переосмислення значення прав і свобод людини, реалізація яких є показником ефективності політичних і соціально-економічних реформ. Загальний напрямок перехідного процесу, незважаючи на те, що його темпи і зміст відрізняються в кожній з нових держав, усе більше переконував, що ключовою ідеєю державних програм і стратегій розвитку повинне бути дотримання прав і свобод людини. Більшість країн привели національне законодавство у відповідність з міжнародними стандартами, створили правозахисні інститути тощо. Хоча темпи ратифікації міжнародних актів і зміст взятих міжнародних зобов'язань різні для кожної держави, в цілому це позитивна тенденція. Найважливіші права і свободи поступово набувають характеру основних цінностей, стають невід'ємним елементом інституціональної системи суспільства, що трансформується.

Особливостями інституціонального простору на початку 1990-х років стали масові порушення органами влади прав громадян, нестабільність законодавства, постійне відтворення адміністративно-командних методів управління.

Більшість створених у посткомуністичних країнах спеціальних органів захисту прав людини не були інтегровані в структуру державного

Особливості посткомуністичної трансформації і проблема прав та свобод людини

Гульнар Іскакова

управління, не мали достатніх повноважень і необхідної матеріальної бази для ефективного функціонування. Спеціалізовані правозахисні інститути можуть бути ефективними за умови їх вбудованості в чітко функціонуючу систему державної влади, затребуваності їх громадянами, суспільством в цілому; неприпустимості політичного тиску; широкого доступу громадян до всієї інформації про їхні права і порядок їх захисту тощо. Отже, інститути із захисту прав людини мають бути невід'ємною частиною всієї структури державної влади і політичної системи в цілому. Закони та інститути можуть реально захищати права людини тільки тоді, коли процес їх розробки і створення є демократичним. Прийняття рішень має відбуватися у форматі суспільної політики.

На характер трансформаційних процесів (особливо в першій половині 1990-х років) негативно впливало відставання від права інших суспільних інститутів. Це проявилось, наприклад, у поширенні неправових практик, котрі Т. Заславська і М. Шабанова визначають як сукупність стійких і масових соціальних дій (взаємодій), пов'язаних з порушенням норм права як громадянами, так і організаціями та державними органами різних рівнів [4].

Політична історія демократичних держав свідчить, що створити незалежні від влади громадянські механізми й інститути захисту прав людини спроможне тільки громадянське суспільство. А воно успішно функціонує там, де спирається на „середній клас” – досить самостійну, незалежну, освічену й соціально активну частину суспільства.

У багатьох посткомуністичних країнах реформи хоча й спрямовувалися переважно на динамічну трансформацію відносин власності, але робилося це, головним чином, за рахунок обмеження економічних і політичних прав громадян. В умовах зниження життєвого рівня населення актуалізуються вимоги щодо соціальної справедливості. Людям, як і раніше, притаманні високі очікування послуг від держави, особливо у формі соціального забезпечення.

А. Хіршман в теорії „тунельного ефекту” попереджав про реально існуючу для перехідної економіки небезпеку потрапити в пастку соціальної справедливості. У перехідний період нерівність, що загострюється, починає сприйматися населенням як щось абсолютно неприйнятне і незаконне. Тому влада для запобігання можливих соціальних конфліктів має узгоджувати зміст реформ зі станом суспільної свідомості та інтересами широких груп населення. При розробці і проведенні політики держава повинна виходити зі здатності суспільства позитивно оцінювати проведені реформи – за умови, що впроваджувані закони, права і свободи затребувані більшістю його членів, а пов'язані з ними обмеження сприймаються громадянами як обґрунтовані і справедливі. В умовах складного трансформаційного періоду помітна частина населення виявляє готовність до можливих обмежень прав і

свобод в „обмін” на підвищення рівня життя і наведення порядку.

В останні роки (2002 – 2004) ситуація на пострадянському просторі почала мінятися: все ширші кола населення вимагають громадянських і політичних прав і свобод, проведення чесних і прозорих виборів, реальних зрушень у демократизації суспільства. При цьому спостерігається помітне зростання протестного потенціалу проти порушень громадянських і політичних прав і свобод.

Отже, в умовах посткомуністичної трансформації формування демократичного політичного режиму є найважливішою передумовою утвердження прав і свобод людини. Від того, яка склалася в країні концепція прав і свобод людини, на яких принципах вона заснована і як реалізується, залежать можливості населення ефективно впливати на формування демократичного політичного режиму.

Посткомуністичні держави виявилися в значній мірі непередготовленими до практичної реалізації як західного теоретичного досвіду стосовно лібералізму, так і вітчизняного. Пряме перенесення західних ліберально-демократичних інститутів на ґрунт, наприклад, посттрадиційних суспільств призвело до певних перекручень модернізаційних процесів. Утвердження прав і свобод людини в умовах посткомуністичної трансформації, по-перше, відбувалося в складних політичних, соціально-економічних і міжнародних умовах; по-друге, державна влада віддавала пріоритет реалізації соціально-економічних прав громадян; по-третє, дотримуючись авторитарних позицій, органи державної (передусім – виконавчої) влади удосконалювали технології, форми і методи розвитку й підтримки економічної свободи громадян, однак не підтримували, а подекуди й перешкоджали реалізації політичних прав і свобод. Водночас у процесі трансформації поступово формуються своєрідна ліберальна система і демократична політична культура громадян, на котру одночасно впливають західні ідеї та власні традиції.

Ставлення державної влади до прав людини – це показник характеру держави і її політиків. Права людини, будучи критерієм оцінки характеру і спрямованості змін, що відбуваються, допомагають визначити політичні рамки посткомуністичної трансформації, оцінити її тенденції й еволюцію і визначити перспективи демократичного розвитку.

Однією з причин незавершеної інституціоналізації демократичної політико-правової системи стала незатребуваність прав людини з боку держави, її неготовність до їх реалізації, незрілість політичної культури громадян. Те, що певні права і свободи не були інституціоналізовані, справляло дестабілізуючий вплив на розвиток посткомуністичних держав, переломити який нині може тільки комплекс взаємопов'язаних, об'єднаних спільною концепцією заходів для реалізації прав і свобод людини. Досвід посткомуністичної трансформації засвідчив, що саме проблема прав людини, що висувається як державними інститутами, так

**Особливості посткомуністичної трансформації
і проблема прав та свобод людини**

Гульнар Іскакова

і інститутами громадянського суспільства, є тією ключовою проблемою, цілеспрямоване вирішення якої може сприяти інтенсифікації руху молодих суспільств демократичним шляхом, блокувати авторитарні механізми управління, зробити істотний вклад у співвідношення авторитаризм – демократія на користь останньої.

Література:

1. **Сакве Р.** Режимная система и гражданское общество // Полис, 1997, №3, С. 61 – 83.
2. **Власович В.** Переход к демократии в посткоммунистических странах (парадоксы перехода – демократизации) // Вестник Моск. Ун-та. Сер. 18, 1998, №2, С. 74 – 87.
3. **Шайо А.** Нестерпимая правота прав // Российский бюллетень по правам человека, 1995, №6; **Акмамбетов Г. Г.** Особенности формирования гражданского общества в Казахстане // Известия НАН РК. Сер. Обществ. Наук, 1994, №3.
4. **Заславская Т. И., Шабанова М. А.** Социальные механизмы трансформации неправовых практик // Общественные науки и современность, 2001, №5, С. 5 – 24.